

Paweł Grzesik

Grób Nieznanego Żołnierza w Kielcach i Warszawie w świetle archiwaliów oraz zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 28, 13-34

2013

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PAWEŁ GRZESIK

GRÓB NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA
W KIELCACH I WARSZAWIE
W ŚWIETLE ARCHIWALIÓW
ORAZ ZBIORÓW MUZEUM NARODOWEGO W KIELCACH

Idea szczególnego upamiętnienia Nieznanego Żołnierza wyrasta z doświadczeń I wojny światowej i jest elementem pamięci narodowej, charakterystycznym nie tylko dla państw europejskich. Konflikt z lat 1914-1918 okazał się tragiczny przede wszystkim dla szeregowych żołnierzy, ginących masowo i często bezimiennie. Jako inicjatora powstania pierwszego Grobu Nieznanego Żołnierza wskazuje się Francuza Fryderyka Simona, działacza kilku towarzystw patriotycznych, ojca trzech poległych synów¹. Na jego wniosek uhonorowano, 11 listopada 1920 roku, jednego z bezimiennych żołnierzy uroczystym pochówkiem pod Łukiem Triumfalnym w Paryżu². Tego samego dnia Opactwo Westminsterskie w Londynie stało się miejscem spoczynku Nieznanego Żołnierza brytyjskiego. Za przykładem Francji i Wielkiej Brytanii poszły inne państwa. W 1921 roku szczątki bezimiennego bohatera włoskiego złożono w Ołtarzu Ojczyzny w Rzymie, zaś nieznanego żołnierza amerykańskiego pochowano przed frontem amfiteatru na Cmentarzu Narodowym w Arlington. W następnym roku powstały Groby w Brukseli - u podnóża Kolumny Kongresowej, w Belgradzie - na wzgórzu Avala, zaś w 1923 roku w Bukareszcie - przed Muzeum Wojskowym. Do wybuchu II wojny światowej Nieznanego Żołnierza uhonorowano grobami lub symbolicznymi pomnikami m.in. w Pradze, Budapeszcie, Tallinie, Atenach, Wiedniu i Berlinie³.

W Polsce, odrodzonej w 1918 roku po 123 latach zaborów, idea ta przybrała rozmiary niespotykane gdzie indziej. Potrzeba godnego uhonorowania poległych żołnierzy była

¹ J. Hübner-Wojciechowska, *Grób Nieznanego Żołnierza*, Warszawa 1991, s. 5-6.

² Szczątki Nieznanego Żołnierza francuskiego zabrano z pola bitwy pod Verdun, w: C. Skiba, *Pomniki Nieznanego Żołnierza*, Warszawa 2004, s. 8.

³ Wyjątkowością Grobu Nieznanego Żołnierza w Arlington jest fakt, że spoczywa tam czterech bezimiennych poległych w wojnach I i II światowej oraz w Korei i Wietnamie. Po II wojnie światowej powstały miejsca honorujące Nieznanych Żołnierzy m.in. w Tokio, Moskwie, Canberze. W 2000 roku w Ottawie upamiętniono w ten sposób bezimiennego żołnierza kanadyjskiego poległego w czasie I wojny we Francji, zob.: C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 10-102, zob. również w: J. Hübner-Wojciechowska, *Grób...*, op. cit., s. 7-8; W. Lisowski, *Sercu bliskie. Polskie symbole narodowe. Grób Nieznanego Żołnierza*, Warszawa 1984, s. 63.

oczywista dla całego społeczeństwa, a ponieważ dyskusje na temat formy i miejsca przeciągały się, obywatele wielu miast zaczęli spontanicznie oddawać cześć Nieznanemu Żołnierzowi, kładąc ku jego czci kamienne tablice. Pierwsza z nich pojawiła się 2 grudnia 1924 roku w Warszawie u stóp pomnika księcia Józefa Poniatowskiego na placu Saskim. Złożona anonimowo, pod osłoną nocy, zapoczątkowała całą serię podobnych wydarzeń w kilkudziesięciu innych miastach kraju. Rok 1925 był w tej mierze wyjątkowy⁴.

Inspiracją do powstania artykułu stały się zbiory Muzeum Narodowego w Kielcach. Treść dzieli się na dwie części, każda z nich przedstawia rys historyczny oraz muzealia dokumentujące Groby Nieznanego Żołnierza w Kielcach i Warszawie⁵. Opisane poniżej fotografie, dotyczące kieleckiej płyty Nieznanego Żołnierza, pozostawały dotąd niezbrane szerszym odbiorcy, zatem tym bardziej warto je zaakcentować. W podjęciu tej problematyki pomocne okazały się również źródła znajdujące się w Archiwum Państwowym w Kielcach⁶, zaś w przypadku Warszawy bogata literatura przedmiotu⁷. Należy także w tym kontekście zwrócić uwagę na prasę kielecką, warszawską i lwowską z 1925 roku⁸.

Grób Nieznanego Żołnierza symbolizuje hołd dla wszystkich poległych, jest jednym z najistotniejszych elementów tożsamości narodowej. W związku z przypadającą w 2014 roku 100. rocznicą rozpoczęcia I wojny, warto przypomnieć tradycję czci dla bezimiennych bohaterów.

⁴ J. Hübner-Wojciechowska, *Grób...*, op. cit., s. 14.

⁵ W Kielcach był to grób symboliczny.

⁶ Zespoły: AmK, 21/122, sygn. 1281, 1452, 1463, 2289, 2300, 2304A, 2305, 2311, 2316, 2465, 2533; Urząd Wojewódzki Kielecki UWK 1 21/100, sygn. 4603, 4604.

⁷ Szczegółowa literatura przedmiotu w Bibliografii. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na najważniejsze publikacje. W roku 1926 ukazała się we Lwowie praca *W obronie Lwowa i Wschodnich Kresów: polegli od 1 listopada 1918 do 30 czerwca 1919 r.*, w której należy przywołać artykuł Wandy Mazanowskiej, *Geneza symbolu Nieznanego Żołnierza i przewiezienie zwłok ze Lwowa do Warszawy*. W 1928 r., pod red. W. Dunin-Wąsowicza; w Warszawie wydano album *Polska poległym swoim obrońcom*, który szczegółowo dokumentuje płyty i pomniki Nieznanego Żołnierza w Polsce. Warto również wspomnieć o *Przewodniku po Cmentarzu Obrońców Lwowa*, wydanym we Lwowie w 1939 roku; Z roku 1970 pochodzi książka E. Szwankowskiego, *Ulice i place Warszawy*, zaś z 1978 wspomnienia Haliny Ostrowskiej-Grabskiej, córki Stanisława Grabskiego, *Bric à brac 1848-1939*. W 1981 roku ukazała się w popularnej formie praca A. Zawilskiego, *Grób Nieznanego Żołnierza*; W roku 1984 wydano książkę Z. Stępińskiego, *Gawędy warszawskiego architekta*, zaś w 1988 tego samego autora, *Siedem placów Warszawy*. Obie zawierają informacje o nowej formie architektonicznej Grobu po II wojnie światowej. Należy także wymienić dwie prace W. Lisowskiego, *Sercu bliskie. Polskie symbole narodowe: Grób Nieznanego Żołnierza*, Warszawa 1984 oraz *Żołnierz Nieznanym*, Warszawa 1993. W roku 1990 ukazały się dwie kolejne prace, pierwsza S.S. Nicieji, *Cmentarz Obrońców Lwowa* oraz W. Strzałkowskiego, *Grób Nieznanego Żołnierza*. Z następnego roku pochodzi książka J. Hübner-Wojciechowskiej, *Grób Nieznanego Żołnierza*, istotna również w kontekście wystroju architektonicznego Grobu. Należy tu również przywołać pracę zbiorową z 2000 roku pod red. W.J. Wysockiego, *Dzieje oręża polskiego na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza zapisane*, a zwłaszcza rozdział *Grób Nieznanego Żołnierza - Panteon chwały oręża polskiego i Ołtarz Ojczyzny* autorstwa W.J. Wysockiego. W roku 2004 ukazała się książka C. Skiby, *Pomniki Nieznanego Żołnierza*, dokumentująca Groby i narodowe miejsca pamięci bezimiennych żołnierzy w kraju i na świecie. W kontekście literatury przedmiotu z pewnością przydatna będzie publikacja *Grób Nieznanego Żołnierza 1925-2005. Bibliografia*, wydana przez Ministerstwo Obrony Narodowej, Centralną Bibliotekę Wojskową w Warszawie w 2005.

⁸ „Gazeta Kielecka”, Kielce 1925, nr 30, 31, 36, 37, 50, 66, 67, 87, 88, 89; 1934, nr 123, 124, 127; 1938, nr 84, 86; 1939, nr 36; „Gazeta Lwowska”, Lwów 1925, nr 250, 253, 254; „Polska Zbrojna”, Warszawa 1925, nr 302.

KIELCE

Na podstawie uchwały Rady Miejskiej Łodzi z 18 grudnia 1924 roku, odsłonięto w tym mieście pomnik Nieznanego Żołnierza. Uroczystość miała miejsce 22 marca 1925 roku⁹. Sugerując się zapewne wydarzeniami łódzkimi, przewodniczący kieleckiej Rady Miejskiej Tomasz Kostuch, na posiedzeniu 6 kwietnia 1925 wystąpił z wnioskiem o podobne uhonorowanie bezimiennego poległego w Kielcach. Powoływał się na przykład stolicy oraz innych miast, wskazując że najbardziej odpowiednim miejscem dla wmurowania tablicy Nieznanego Żołnierza będzie plac Wolności, gdzie planowano odsłonić w przyszłości pomnik Niepodległości Polski. Przewodniczący proponował jednocześnie wezwać magistrat do wygospodarowania na ten cel 5000 złotych z funduszy miejskich¹⁰.

W toku dyskusji nad propozycją Kostucha, radny Wojciech Krzyżkiewicz poparł inicjatywę, proponując jednocześnie, aby przeznaczyć 3000 zł na tablicę i 500 zł rocznie na podtrzymanie wiecznego ognia, który miał przy niej płonąć¹¹. Radny Leon Strzębalski poparł inicjatywę, ale nie zalecał pośpiechu z racji doniosłości. Proponował powołać pięcioosobową komisję, która miałaby zająć się sporządzeniem tablicy oraz ustaleniem miejsca usytuowania, sugerując że być może powinna być odsłonięta w innym miejscu. Radny Bronisław Biłowski proponował, by dopiero planowana komisja przedstawiła koszty wykonania¹². W odpowiedzi na te wnioski uchwalono, aby: *...w pewnym punkcie miasta wmurować tablicę dla czci Nieznanego Żołnierza*, nadto ustanowić odpowiedni na ten cel kredyt i wybrać komisję, która określi gdzie ma być tablica wmurowana. Do komitetu wybrano radnych: T. Kostucha, L. Strzębalskiego, W. Krzyżkiewicza, Eustachiusza Niklasa i B. Biłowskiego¹³.

Il. 1. Grób Nieznanego Żołnierza w Kielcach, w: *Polska poległym swoim obrońcom*, Warszawa 1928. Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

⁹ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 233.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APK), Akta miasta Kielc (dalej AmK), 21/122, sygn. 1281, s. 39-40.

¹¹ Ibidem, s. 40-41.

¹² Ibidem, s. 41.

¹³ Ibidem, s. 42; „Gazeta Kielecka” (dalej „GK”), Kielce 1925, nr 30, s. 2, Świętokrzyska Biblioteka Cyfrowa. www.sbc.wbp.kielce.pl; Leon Strzębalski używał dwóch nazwisk i podpisywał się jako Strzębała vel Strzębalski. Na liście kandydatów w wyborach do RM, w maju 1927 r. widniał jako Leon Strzębała, APK, AmK, 21/122, sygn. 1342, s. 112, 211, 408.

Tymczasem sześć dni później, 12 kwietnia, w pierwszy dzień świąt Wielkiej Nocy, przed gmachem magistratu na Rynku pojawiła się na małym postumencie marmurowa płyta (Il. 1.) z napisem:

NIEZNAHEMU ŻOŁNIERZOWI
KIELCE, 12 IV 1925 R.

U wezłowania znajdowała się tarcza z orłem białym, a przed płytą płonął znicz¹⁴. „Gazeta Kielecka” informowała 16 kwietnia, że płyta pojawiła się w nocy, złożyli ją nieznani ofiarodawcy, a różne organizacje natychmiast zaczęły składać wieńce¹⁵. Zaledwie trzy lata później ukazał się w Warszawie album *Polska poległym swoim obrońcom*, który dokumentował historię licznych płyt i Grobu Nieznanego Żołnierza. W przypadku Kielc podano wprost fundatora oraz krótką charakterystykę miejsca: *Kielce 12 kwietnia 1925. W samą Wielką Noc z inicjatywy Związku Legionistów Polskich złożono płytę marmurową na klombie kwiatowym na Rynku przed Magistratem miasta Kielc. Tegoż dnia rano na płycie złożone zostały wieńce z szarfami Związku Legionistów, Związku Strzeleckiego, a następnie od całego szeregu innych organizacji. Magistrat dał płycie piękne obramowanie z żywych kwiatów i ogrodził ją żywym płotem. Przy płycie tej odbył się następnie cały szereg manifestacji narodowych w dni rocznic i w dzień Zadusznego*¹⁶.

Protokół i stenogram z kolejnego posiedzenia R.M. z 30 kwietnia 1925 roku nie wspomina o pojawieniu się płyty. Nie dyskutowano też o ewentualnej dalszej działalności lub rozwiązaniu komitetu, powołanego przez radnych do przygotowania i wmurowania tablicy¹⁷.

Jak już wspomniano, płyty poświęcone Nieznanemu Żołnierzowi stały się miejscem manifestacji i uroczystości patriotycznych. W Kielcach jedną z pierwszych okazji był pochód organizowany 1 maja przez Związki Zawodowe. Uczestnicy zebrali się na Rynku, a po przemówieniach: *...przy Grobie Nieznanego Żołnierza wzniesiono okrzyk na cześć poległych za wolność Rzplitej*¹⁸. Pierwszymi dużymi obchodami była rocznica Konstytucji Majowej. Program na niedzielę 3 maja przewidywał m.in. złożenie przez komitet i organizacje wieńców ku uczczeniu pamięci Nieznanego Żołnierza, a następnie odśpiewanie przez zebranych hymnu *Boże coś Polskę*¹⁹. „Gazeta Kielecka” donosiła, że tego dnia wokół skromnej płyty zebrali się dygnitarze miasta, delegacje instytucji i stowarzyszeń. Przemawiał Tomasz Kostuch, a wieńce złożyli członkowie komitetu obchodu oraz Zarządu Towarzystwa Miłośników Sztuki²⁰. Z okazji 10. rocznicy powstania 4 Pułku Piechoty Legionów (dalej 4 pp Leg.) zaplanowano obchody dwudniowe. Rozpoczęły się już 23 czerwca o godz. 20 przejściem wojska z orkiestrą i lampionami do symbolicznej mogiły Nieznanego Żołnierza i złożeniem wieńców²¹. Kolejne uroczystości przyniósł sierpień. Komitet wyłoniony spośród członków Stowarzyszenia byłych

¹⁴ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 240.

¹⁵ Wieńce złożyli m.in. Urzędnicy Kasy Chorych, Związek Legionistów, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Straż Ogniowa, Związek Strzelecki, Narodowa Partia Robotnicza, Związek Rzemieślników Chrześcijańskich, Związek Urzędników Państwowych, Zjednoczenie Związków Zawodowych Polskich, „GK”, Kielce 1925, nr 31, s. 2.

¹⁶ *Polska poległym swoim obrońcom*, pod red. W. Dunin-Wąsowicza, Warszawa 1928, s. 12.

¹⁷ APK, AmK. 21/122, sygn. 1281, s. 105-128.

¹⁸ „GK”, Kielce 1925, nr 36, s. 2.

¹⁹ „GK”, Kielce 1925, nr 35, s. 2.

²⁰ „GK”, Kielce 1925, nr 37, s. 1.

²¹ „GK”, Kielce 1925, nr 50, s. 1.

Legionistów i Związku Strzeleckiego święcił 11. rocznicę wejścia strzelców do Kielc. Przy akompaniamencie orkiestry 4 pp Leg., w obecności około tysiąca osób, złożono wieniec na płycie²². W kolejnych latach było podobnie.

W tym czasie w prasie kieleckiej zaczęły pojawiać się głosy wzywające do właściwego zagospodarowania przestrzeni tego wyjątkowego miejsca pamięci narodowej. „Gazeta Kielecka” z 20 sierpnia ubolewała nad faktem, że nie zrobiono niczego poza przesunięciem płyty na środek klombu, natomiast nikt nie dba o płytę i utrzymywanie w urnie wiecznego ognia. Przypominano jednocześnie, że „Echo Kieleckie” zbierało składki na wieczny ogień, a razem z zakończeniem działalności, zamarła ta szczytna idea. Gazeta apelowała, by opiekę nad płytą roztoczyła instytucja, przed gmachem której została tablica złożona oraz ci, którzy pierwsi złożyli na niej wieniec. Na koniec stwierdzano: *Spodziewać się należy, że nie będzie w Kielcach żadnej instytucji, ani stowarzyszenia, które by odmówiło ofiary na wieczny ogień*²³.

Jednocześnie zbliżał się termin uroczystego pochówku Nieznanego Żołnierza w Warszawie, jaki ostatecznie wyznaczono na 2 listopada. W Kielcach 24 października powstał Komitet Obchodu Uroczystości „Nieznanego Żołnierza”. Na 2 listopada o godz. 11 zaplanowano mszę św. w katedrze za dusze poległych żołnierzy. „Gazeta Kielecka” informowała, że ok. godz. 12, po mszy uda się pochód wszystkich organizacji, stowarzyszeń i wojska do płyty Nieznanego Żołnierza, gdzie złożony zostanie jeden ogólny wieniec od Społeczeństwa Kielc²⁴.

Trzy dni później komitet poinformował Radę Miejską w Kielcach o liście składek, z prośbą o zebranie dobrowolnych datków. Fundusze te przeznaczono na wieniec, zaś pozostałą kwotę przekazano dla sierot po poległych żołnierzach²⁵.

W czwartek, 29 października delegacja oficerów i żołnierzy 4 pp Leg. wraz z poczem sztandarowym wyjechała z Kielc do Warszawy, by uczestniczyć w pogrzebie Nieznanego Żołnierza. Na dworzec kolejowy odprowadzała ich orkiestra pułkowa i kompania honorowa²⁶.

Uroczystości 2 listopada odbyły się w Kielcach zgodnie z planem. Po mszy w katedrze pochód stowarzyszeń, organizacji, szkół i wojska stanął przed płytą w Rynku, przy której od rana trzymała straż warta honorowa podoficerów 4 pp Leg. W imieniu społeczeństwa kieleckiego wieniec złożył weteran powstania styczniowego Kacper Borzęcki, zaś wzruszającą mowę wygłosił dyrektor Izby Skarbowej Józef Dębicki. O godz. 13, w chwili składania trumny ze szczątkami Nieznanego Żołnierza pod arkadami Pałacu Saskiego w Warszawie rozległy się fanfary orkiestry wojskowej oraz syreny fabryczne i kolejowe. Wielotysięczny tłum kielczan zebranych wokół płyty uczcił pamięć Nieznanego Żołnierza minutą ciszy. Podobnie jak w całym kraju, wstrzymano również ruch i pracę. Na zakończenie uroczystości chór Towarzystwa Miłośników Sztuki odśpiewał *Bogurodnicę*, której wysłuchano z odkrytymi głowami. Żołnierze garnizonu pełnili wartę honorową przy płycie do godz. 21²⁷.

²² „GK”, Kielce 1925, nr 66, s. 2.

²³ „GK”, Kielce 1925, nr 67, s. 2.

²⁴ „GK”, Kielce 1925, nr 87, s. 2.

²⁵ APK, AmK, 21/122, sygn. 1452, s. 495. Komitet rozesłał listę składek do wszystkich instytucji i stowarzyszeń społecznych, „GK”, Kielce 1925, nr 87, s. 2. Organizacje miały zgłaszać swój udział do 1 listopada w Komendzie Garnizonu przy ul. Kapitulnej 4, a porządek w pochodzie ustalono wg kolejności otrzymanych zgłoszeń, „GK”, Kielce 1925, nr 88, s. 1.

²⁶ „GK”, Kielce 1925, nr 88, s. 2.

²⁷ „GK”, Kielce 1925, nr 88, 89, s. 1.

Równoległe z uroczystościami pogrzebu Nieznanego Żołnierza, środowiska kombatanckie apelowały w prasie kieleckiej, by oprócz wielkiego symbolu, jakim stał się Nieznany Żołnierz, tworzyć również gminne i parafialne komitety, których zadaniem byłoby spisywanie nazwisk poległych. Miało to, w zamyśle pomysłodawców, posłużyć do wydania zbiorowej Księgi Żałobnej odzyskania Niepodległości, a także wyrycia imion żołnierzy na skromnych tablicach umieszczanych na kościołach, ratuszach czy obeliskach²⁸.

W tym czasie trwały już rozmowy urzędowe o przyszłości płyt Nieznanego Żołnierza wobec powstania Grobu w Warszawie. Wojewoda kielecki, pismem z 30 października, zwrócił się do prezydentów miast informując o uchwale rządowej wzywającej gminy, by przekazały płyty do muzeów publicznych. Jednocześnie zwracano uwagę, aby samorządy wznosiły skromne pomniki lub tablice pamiątkowe z wyrytymi nazwiskami poległych obywateli danej miejscowości. Wojewoda apelował, by do 20 listopada poinformować go, czy w danym mieście jest już płyta Nieznanego Żołnierza²⁹. Blisko miesiąc później, 24 listopada wojewoda prosił prezydenta Kielc: *...o przyspieszenie załatwienia pisma z dnia 30 X 1925*³⁰, zaś 7 stycznia 1926 roku informował, że ostatecznego załatwienia sprawy oczekuje do 20 stycznia³¹.

Wydział Techniczny magistratu Kielc zwrócił się 19 stycznia do Zarządu Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach. Tłumaczono stanowisko wojewody i jednocześnie pytano czy Zarząd muzeum nie przejąłby płyty znajdującej się na skwerku w Rynku i nie przechował jej jako cennej pamiątki³². Tymczasem, 27 marca, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zawiadamiło wojewodę kieleckiego o podjęciu uchwały o wstrzymaniu przekazywania płyt Nieznanego Żołnierza do muzeów, bowiem zgodnie z decyzją Rada Ministrów zaleca eksponowanie tablic jako pomników oddających cześć poległym mieszkańcom danej gminy³³.

Konsekwencją decyzji Ministerstwa było pismo, z 6 kwietnia wojewody kieleckiego, wystosowane do podległych mu starostów, wzywające do porozumienia się w tej sprawie z zarządami gmin miejskich i wiejskich³⁴. Magistrat kielecki ostatecznie odpowiedział 27 sierpnia, przedstawiając decyzję w formie odpisu własnej uchwały podjętej cztery dni wcześniej: *...zawiadomić, że płyta jest na odpowiednim placyku przed magistratem i może w tym miejscu nadal pozostać. W razie zażądania przez odnośne władze*

²⁸ „GK”, Kielce 1925, nr 89, s. 3.

²⁹ APK, AmK, 21/122, sygn. 1463, s. 341.

³⁰ Ibidem, s. 344. Magistrat Kielc zwrócił się do władz Częstochowy i Radomia 27 listopada 1925 r., o poinformowanie w jaki sposób zamierza załatwić sprawę płyty „Nieznanego Żołnierza”; ibidem, s. 346, 348. W pierwszym przypadku odpowiedziano 2 grudnia, informując o uchwale z 10 listopada, w której stwierdzano, że: *...płyta jest na odpowiednim placyku i może nadal w tym miejscu pozostać. W razie żądania przez odnośne władze może być natychmiast oddana*; ibidem, s. 349-350. Prezydent Radomia, 31 grudnia, poinformował o adekwatnej uchwale, w której uznano za konieczne - zgodnie z opinią publiczną: *...o pozostawienie na razie założonej w Radomiu płyty „Nieznanego Żołnierza” na dawnym miejscu, wobec braku w mieście jakiegokolwiek odpowiedniego muzeum*; ibidem, s. 345.

³¹ Ibidem, s. 343.

³² Ibidem, s. 342.

³³ Pismo wystosowano do wszystkich wojewodów za wyjątkiem woj. pomorskiego, wileńskiego i poleskiego w Brześciu nad Bugiem; ibidem, s. 340.

³⁴ Starostowie otrzymali również odpis pisma z Ministerstwa, ibidem, s. 340 - Starostwo kieleckie przekazało pismo do magistratu w Kielcach: *...do wiadomości i wypowiedzenia się w terminie 30 dni*; ibidem, s. 340 - 28 lipca wzywano magistrat do załatwienia sprawy do 14 sierpnia; ibidem, s. 351.

może być natychmiast oddana³⁵. W ten sposób płyta Nieznanego Żołnierza pozostała na swoim miejscu do listopada 1934 roku.

W budżecie miasta Kielc na lata 1933-1934 założono 12 000 zł na regulację Rynku, nazywanego już wówczas placem Marszałka Piłsudskiego³⁶. W ramach remontu przewidywano powiększenie kwietnika przed gmachem magistratu, i można domniemywać, że robiono to z myślą o godniejszym zagospodarowaniu przestrzeni wokół płyty Nieznanego Żołnierza lub miejscu dla nowej tablicy³⁷.

W czwartek, 8 listopada 1934 roku „Gazeta Kielecka” informowała o przygotowaniach do obchodów święta niepodległości. Pisano o planowanej defiladzie na placu Piłsudskiego, a następnie o uroczystym odsłonięciu tablicy ku czci poległych żołnierzy 4 Pułku Piechoty Legionów i 2 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów (Il. 2)³⁸. Następnego

Il. 2. Płyta poświęcona poległym żołnierzom 4 ppLeg. i 2 pal. Ze zbiorów prywatnych Krzysztofa Loraka, w: M. Biskup, K. Lorek, *Kielce na pocztówce do roku 1945*, Kielce 2010.

dnia to samo czasopismo donosiło, że płyta Nieznanego Żołnierza będzie przeniesiona na cmentarz, natomiast nowo ufundowana i poświęcona poległym żołnierzom pułków kieleckich, będzie wmurowana przed magistratem na skwerze³⁹. W relacji prasowej z uroczystości znalazła się wzmianka: *Po defiladzie nastąpiła podniosła chwila odsłonięcia tablicy pamiątkowej ku czci bohaterów poległych w walkach o Niepodległość. W tym czasie Plac Marszałka zalegały tłumy ludzi*⁴⁰. Nowa płyta z czerwonego piaskowca została z czasem ogrodzona łańcuchem i czterema słupkami, na których paliły się znicze⁴¹.

³⁵ Ibidem, s. 353.

³⁶ Zmiana nazwy miała miejsce w 1929 roku, J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864-1939*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1971, s. 161.

³⁷ W tym czasie Rynek był jeszcze miejscem targowym i z pewnością liczone się z koniecznością zmiany tego stanu rzeczy, również ze względu na powagę miejsca poświęconego Nieznanemu Żołnierzowi. Remont miał objąć także budowę kanału burzowego od ul. Leonarda - do połączenia z istniejącym kanałem przy ul. Leśnej, oraz położenie jezdni z kostki z krawężnikami betonowymi, APK, UWK/I, 21/100, sygn. 4603, s. 37. Wymiana nawierzchni placu była efektem bardzo złego stanu bruku, o czym zawiadamiał na posiedzeniach Rady Miejskiej dr Mojżesz Pelc, APK, AmK, 21/122, sygn. 2300, s. 56. W preliminarzu budżetowym za 1934-1935, przebudowa placu ujęta jest kwotą 29 486,50 zł, APK, UWK/I, 21/100, sygn. 4604, s. 512.

³⁸ „GK”, Kielce 1934, nr 123, s. 4.

³⁹ „GK”, Kielce 1934, nr 124, s. 4; J. Osiecki, S. Wyrzycki, *4 Pułk Piechoty Legionów*, Kielce 2007, s. 62.

⁴⁰ „GK”, Kielce 1934, nr 127, s. 4.

⁴¹ Relacja Lucjana Lisickiego, „Echo Dnia”, M. Maciągowski, *Gdzie płyta z kieleckiego Rynku?*, Kielce

Il. 3. Płyta Nieznanego Żołnierza przed pomnikiem Bohaterom walk o niepodległość Polski, Kielce 2013.

Il. 4. Płyta Nieznanego Żołnierza przed pomnikiem Bohaterom walk o niepodległość Polski, Kielce 2013.

Płytę Nieznanego Żołnierza przeniesiono na Cmentarz Wojsk Polskich 1863-1921 i ustawiono przed pomnikiem Bohaterom walk o niepodległość Polski (Il. 3, 4)⁴². Miejsce uroczystości poświęcono 1 listopada 1935 roku⁴³.

Od tej pory uroczystości patriotyczne odbywały się przy nowej tablicy legionistów pułków kieleckich, która w świadomości kielczan pozostała symbolicznym grobem bezimiennego bohatera oraz miejscem uroczystości państwowych. Obchody „Święta Żołnierza” w 1936 rozpoczęły się już 14 sierpnia. Zaplanowano wówczas na godz. 20

17 grudnia 2007, www.echodnia.eu

⁴² C. Jastrzębski, K. Otwinowska, M. Otwinowski, *Miejsca pamięci narodowej w Kielcach*, Kielce 2010, s. 34; U. Oettingen, *Cmentarze I wojny światowej w województwie kieleckim*, Warszawa - Kraków, 1988, s. 125.

⁴³ Po jej bokach znajdowały się dwie betonowe podstawy pod znicze. C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 241.

„Apel poległych za Ojczyznę” na pl. Piłsudskiego, przy płycie przed magistratem⁴⁴.

Stefan Artwiński, prezydent Kielc, informował 26 października 1938 roku członków Rady Miejskiej, że 1 listopada, zgodnie z tradycją lat ubiegłych, odbędą się w Kielcach obchody uczczenia pamięci zmarłych i poległych Obrońców Ojczyzny. Wówczas to m.in. radni R.M. złożą wieniec na płycie poświęconej poległym legionistom⁴⁵.

Od czasu odsłonięcia pomnika Czynu Legionowego przed Domem WFIPW oraz otwarcia Sanktuarium Piłsudskiego w gmachu Urzędu Wojewódzkiego 2 X 1938 r. ukazywało się już mniej informacji prasowych o uroczystościach przed płytą. Coraz częściej święta państwowe organizowano w oparciu o nowe miejsca pamięci narodowej. Tak było podczas obchodów Święta Niepodległości 11 XI 1938 roku, realizowanego zgodnie ze szczególną konsekwencją i opracowanym wcześniej scenariuszem⁴⁶ i 3 maja 1939⁴⁷. Tablica poświęcona żołnierzom pułków kieleckich z pewnością znajdowała się nadal przed magistratem do września 1939 roku. Co się z nią stało, pozostaje sprawą do wyjaśnienia. Prawdopodobnie została zniszczona przez Niemców po zajęciu Kielc.

Warto wspomnieć, że R.M. z końcem 1938 roku planowała przygotowanie kolejnej tablicy pamiątkowej, która miała być wmurowana w gmach magistratu w 20. rocznicę odzyskania niepodległości. Wniosek złożył radny Marek Suliga 12 października. Zgodnie z projektem treść tablicy miała być następująca:

1863-1905 – 1914-1918
BOJOWNIKOM O WOLNOŚĆ
I NIEPODLEGŁOŚĆ
MIASTO KIELCE

W dyskusji głos zabrali radni: Jan Kupiec, Stanisław Rychter, Ludwik Lubas i Edward Pinczewski, a wobec rozbieżności zdań, co do treści napisu i materiału z jakiego tablica ma być sporządzona, radni wyrazili zgodę na przekazanie tej sprawy do zaopiniowania Radzie Artystyczno-Konserwatorskiej (RAK)⁴⁸.

⁴⁴ Dalszą część uroczystości zaplanowano na następny dzień: zbiórka przed kościołem garnizonowym, msza św., przemarsz ulicami Focha (obecnie Paderewskiego), Sienkiewicza i Hipoteczną na plac Wolności, gdzie nastąpiły przemówienia, a następnie koncert orkiestry wojskowej 4 pp Leg. w parku, Związku Strzeleckiego na Stadionie, Ochotniczej Straży Pożarnej na placu Piłsudskiego oraz Kolejowego P.W. przed pomnikiem Niepodległości. Zbierano jednocześnie na Fundusz Obrony Narodowej, APK, AmK, 21/122, sygn. 2289, s. 31.

⁴⁵ APK, AmK, 21/122, sygn. 2304A, s. 333. Uroczystości organizowała Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, Zarząd Powiatowy w Kielcach. W programie: o 15³⁰ zbiórkę na placu Wolności, przemarsz na plac Piłsudskiego o godz. 16, przemówienia, złożenie wieńca na płycie, zapalenie zniczy, zaś o 16³⁰ odmarsz na cmentarz wojskowy, gdzie odbył się apel poległych. Po drodze na cmentarz złożono kwiaty w Sanktuarium Józefa Piłsudskiego, ibidem, s. 334. Tradycja oddawania hołdu Nieznanemu Żołnierzowi 1 listopada była kultywowana w całym kraju. We Lwowie pierwsze uroczystości zorganizowano w rok po pochówku w Warszawie i oprócz mieszkańców miasta brały w nich udział organizacje społeczne. Przykładem jest Lwowskie Koło Międzykorporacyjne, które wzywało zrzeszone korporacje akademickie: *...do gremialnego wzięcia udziału w uroczystości złożenia hołdu Nieznanemu Żołnierzowi w dniu 1 listopada b.r. [1926]* - członkowie tych organizacji przeszli na Cmentarz Obrońców Lwowa; Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (CDIAL), Lwowskie Koło Międzykorporacyjne. Związek Akademicki m. Lwów, fond 754, opis 1, sprawa 5, k. 46.

⁴⁶ „GK”, Kielce 1938, nr 86, s. 4; L. Michalska-Bracha, *Obchody rocznicy odzyskania niepodległości w Kielcach w okresie międzywojennym*, w: *Między Wisłą a Pilicą*, Studia i materiały historyczne, red. M. Przeniosło, t. 10, Kielce 2010, s. 190.

⁴⁷ „GK”, Kielce 1939, nr 36, s. 3.

⁴⁸ Treść wniosku brzmiała: *Zważywszy, że w artykule pierwszym Ustawy Konstytucyjnej z dnia 23 kwiet-*

W kolejnych miesiącach RAK wydawała opinie m.in. w sprawie zatwierdzenia historycznego herbu Kielc, nadania nazw nowym ulicom oraz wyboru miejsca pod pomnik Adolfa Dygasińskiego, lecz w analizowanej dokumentacji protokołów posiedzeń R.M. z lat 1938-1939, sprawozdań z działalności Zarządu Miasta oraz preliminarzy budżetowych na lata 1938-1939 nie ma informacji na temat decyzji w sprawie tablicy na gmachu magistratu, lub innych planów w tym zakresie⁴⁹.

ZBIORY

W Dziale Historii Muzeum Narodowego w Kielcach znajduje się od 2010 roku dar Marka Axentowicza, m.in. album zdjęć rodzinnych, fotografie, dokumenty i medale związane z działalnością jego ojca - Grzegorza Axentowicza, w latach 30. XX wieku dyrektora Izby Rzemieślniczej w Kielcach⁵⁰. Album fotograficzny⁵¹ zawiera 44 naklejone fotografie z końca lat 20. i 30. ub. wieku, a także zdjęcia luzem. Na sześciu z nich widać płytę Nieznanego Żołnierza w Kielcach w 1934 roku. Wykonał je nieznaną autor podczas składania wieńca od rzemieślników woj. kieleckiego.

MNKi/H/5660/42⁵² - Il. 5. Centralnie, na ziemnym placyku, płyta Nieznanego Żołnierza z umieszczoną przed nią urną. Na niej wieniec z białych kwiatów, widoczne

Il. 5. MNKi/H/5660/42,
*Delegacja rzemieślników
woj. kieleckiego składa hold
Niezanemu Żołnierzowi,
Kielce 1934.*

nia 1935 r. zawarty został obowiązek pokoleń, aby własnym wysiłkiem wzmoczyć siłę i powagę Państwa „wskrzeszonego walką i ofiarą najlepszych swoich synów”, że obowiązkiem naszego pokolenia jest pozostawienie po sobie wspomnień w trwałej postaci, aby przyszłym pokoleniom mówiły o walkach i ofiarach przodków, że we wszystkich walkach o Wolność i Niepodległość, trwających przez cały okres niewoli, ofiarę z życia składali najlepsi synowie Ojczyzny, polegli w bojach lub zmarli w karamach Caratu, że miasto nasze będące zawsze terenem walk o Wolność szczyci się bohaterstwem swych mieszkańców, którzy brali udział we wszystkich walkach wyzwoleniczych Narodu od 1863 roku począwszy, przez rewolucję 1905 roku, aż do zwycięskiej wojny 1914 roku - Rada Miejska w Kielcach uchwała uczczenie pamięci bohaterów przez ufundowanie tablicy pamiątkowej, APK, AmK, 21/122, sygn. 2304A, s. 305, 374-375, sygn. 2311, s. 1135; „GK”, Kielce 1938, nr 84, s. 2.; J. Główna, Rada Artystyczno-Konserwatorska miasta Kielc 1935-1939, RMNKI, t. 19, Kielce 1998, s. 130-131.

⁴⁹ APK, AmK, 21/122, sygn. 2304A, 2305, 2316, 2465, 2533.

⁵⁰ Na temat daru oraz postaci G. Axentowicza zob. więcej w: P. Grzesik, *Grzegorz Axentowicz (1901-1971 w świetle archiwaliów i wspomnień*, RMNKI, t. 27, Kielce 2012, s. 79-104.

⁵¹ Zaleszczyki, po 1925, papier fotograficzny, karton, drewno, sznur, 14x22,5 cm, nr inw. MNKi/H/5660/1.

⁵² Kielce 1934, fot. 8x12,6 cm, MNKi/H/5660/42.

Il. 6. MNKi/H/5660/43,
Delegacja rzemieślników
woj. kieleckiego składa hołd
Nieznanemu Żołnierzowi,
Kielce 1934.

Il. 7. MNKi/H/5660/44,
Delegacja rzemieślników
woj. kieleckiego składa hołd
Nieznanemu Żołnierzowi,
Kielce 1934.

szarfy z napisem, po bokach dwa kolejne. Przed płytą niski żywopłot. Przestrzeń wokół otoczona niskim, drewnianym ogrodzeniem, z dostępem od strony ratusza. Cały kadr zajmują delegacje cywilne i poczty sztandarowe. Mężczyźni w zimowych okryciach, część z nich ma opaski na lewym ramieniu. Stoją z odkrytymi głowami. Na pierwszym planie z prawej nieznaną mężczyznę. W tle widoczna fasada ratusza.

MNKi/H/5660/43⁵³ - Il. 6. Kolejną fotografię zrobiono z bliższej odległości. Widoczni są mężczyźni reprezentujący delegacje i poczty sztandarowe. Piąty z lewej, w okularach i z laską Wiktor Wojtowicz, prawnik, instruktor korporacji przemysłowych Urzędu Wojewódzkiego⁵⁴, kuzyn Grzegorza Axentowicza. Na pierwszym planie płyta z widocznym niskim cokolem, przed nią urna, po bokach wieńce.

MNKi/H/5660/44⁵⁵ - Il. 7. Fotografia zrobiona tuż przed złożeniem wieńca. Na pierwszym planie widoczna płyta na niskim cokole (bez widocznego napisu), przed nią urna, po bokach wieńce. Przed żywopłotem czterej mężczyźni. Dwóch wspiera wieńiec z białych kwiatów zwieńczony szarfą podtrzymywaną przez dwóch pozostałych. Na niej napis: *RZEMIOSŁO CHRZEŚCIJAŃSKIE WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO*, z drugiej strony *NIEZNAEMU ŻOŁNIERZOWI*. Po lewej mężczyzna czyta z kartki

⁵³ Kielce 1934, fot., 8x12,4 cm, MNKi/H/5660/43.

⁵⁴ APK. UWK I, 100/I, sygn. 24117, s. 1-9.

⁵⁵ Kielce 1934, fot., 8x12,1 cm, MNKi/H/5660/44.

tekst przemówienia. Na drugim planie poczty sztandarowe i publiczność. Mężczyźni mają głowy odkryte, część z nich ma opaski na lewym ramieniu. Tło stanowi drzewo i fasada ratusza z widocznym balkonem.

MNKi/H/5660/45⁵⁶. Podobne zdjęcie ilustruje szerszą perspektywę w kierunku południowo-zachodnim, widoczny wylot ul. Leśnej i całe skrzydło magistratu z balkonem. Na pierwszym planie z lewej dwaj mężczyźni bez nakryć głowy. Drugi z lewej to Grzegorz Axentowicz. W tle fasada ratusza z widocznym otwartym oknem i publicznością obserwującą uroczystość.

MNKi/H/5671⁵⁷. Składanie wieńca z białych kwiatów na płycie. Na pierwszym planie żywoplot na ziemnym placyku, za nim dwóch mężczyzn pochylonych nad płytą poprawia szarfy (na zdjęciu MNKi/H/5660/44 - Il. 5, jeden z nich odczytuje przemówienie). Kapelusze trzymają w dłoniach. Po bokach płyty dwa inne wieńce. Przedstawiciele rzemiosła stoją tuż za płytą. Z lewej dwóch mężczyzn, w tym Grzegorz Axentowicz. Delegaci mają opaski na lewym przedramieniu. Na drugim planie poczty sztandarowe. Szerzej, niż na pozostałych zdjęciach, jest ujęty południowo-zachodni narożnik placu Piłsudskiego. Dobrze widoczne południowe skrzydło ratusza, dom u zbiegu ul. Małej i Leśnej oraz kamienica zwana „Sołtykami” z fragmentarycznie ujętym balkonem nad arkadami.

MNKi/H/5672⁵⁸. Na kolejnym zdjęciu oznaczonym nr inw. MNKi/H/5660/45, ważna jest adnotacja Wiktora Wojtowicza na odwrocie: *1934 - Kielce. Rzemiosło oddaje hołd prochom żołnierza nieznanego. Grzegorz [Axentowicz] po prawej, drugi od końca.* Obok pieczętka podłużna pracowni fotograficznej z napisem [...] „Lander” z siedzibą w Hotelu Polskim.

Na zakończenie tej części zwróćmy uwagę na informacje podane w treści oraz opisie zdjęcia o nr inw. MNKi/H/5671, w artykule niżej podpisanego, który ukazał się w poprzednim tomie 27 Rocznika MNKi⁵⁹. Zostały one pomyłkowo przedstawione jako uroczystości przed płytą 4 pp Leg. i 2 pal. 11 listopada 1934 roku, tymczasem dokumentują pierwszą płytę Nieznanego Żołnierza⁶⁰.

WARSZAWA

Historia Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie jest dobrze opracowana w literaturze przedmiotu, warto jednak w tym miejscu zaakcentować kilka najistotniejszych jej punktów dotyczących powstania mauzoleum⁶¹.

Akceptując wniosek ministra spraw wojskowych gen. Władysława Sikorskiego, Rada Ministrów postanowiła 24 stycznia 1925 roku wznieść Grób Nieznanego Żołnierza pod arkadami Pałacu Saskiego w Warszawie. Architektoniczna oprawa - kolumnada pałacu wraz z zielenią Ogrodu Saskiego stanowiła z pewnością godną kompozycję, a central-

⁵⁶ Kielce 1934, fot., 8x12,4 cm, MNKi/H/5660/45.

⁵⁷ Kielce 1934, fot., 16,5x24 cm, MNKi/H/5671, zob. w: P. Grzesik, *Grzegorz Axentowicz...*, op. cit., s. 83.

⁵⁸ Kielce 1934, fot., 8x12,9 cm, Pracownia fotograficzna „Lander” w Hotelu Polskim, MNKi/H/5672.

⁵⁹ P. Grzesik, *Grzegorz Axentowicz...*, op. cit., s. 83.

⁶⁰ Wydarzenia związane z opisywanym zdjęciem nr inw. MNKi/H/5671 miały miejsce z pewnością w roku 1934, co wynika z opisu na odwrocie fotografii. Być może odbyły się 1 listopada, na kilka dni przed przeniesieniem płyty na Cmentarz Wojsk Polskich 1863-1921.

⁶¹ W odniesieniu do opisywanych zbiorów, artykuł koncentruje się na pierwotnej formie Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie, zaś zmiany wystroju architektonicznego mauzoleum, jakie nastąpiły po II wojnie światowej nie są jego przedmiotem.

ny, reprezentacyjny plac stolicy oraz instytucje wojskowe zajmujące gmach, podnosiły rangę tak wyjątkowego miejsca pamięci narodowej. Realizacją projektu autorstwa Stanisława Ostrowskiego, powierzono Ministerstwu Spraw Wojskowych⁶². Dokonano następnie wyboru jednego z 15 pobojozisk, z którego planowano ekshumować szczątki bezimiennego żołnierza. Honoru uroczystego losowania, które odbyło się 4 kwietnia dostąpił najmłodszy kawaler orderu *Virtuti Militari* Garnizonu Warszawskiego, ogniomistrz 14 pułku artylerii polowej, Józef Buczkowski⁶³. Treść wyciągniętej karty brzmiała: *1. POBOJOWISKO LWOWSKIE z roku 1918-1919 łącznie z pobojowiskiem nad Wereszycą, to jest Gródka Jagiellońskiego, nad którym krwawo i ofiarnie biła się z Ukraińcami późniejsza 5 dywizja piechoty, część 1-ej i 8-ej dywizji piechoty. Długotrwałość, zaciętość walk, moment poświęcenia występuje tutaj w całej pełni*⁶⁴.

Wyznaczoną w styczniu datę pochówku na 3 maja zmieniano w toku przygotowań dwukrotnie i ostatecznie ustalono na Dzień Zaduszny - 2 listopada. W Warszawie związał się również Komitet Honorowy uroczystego pogrzebu Nieznanego Żołnierza, w skład którego weszły 724 osoby reprezentujące wszystkie środowiska społeczne oraz władze państwowe⁶⁵.

W tym czasie we Lwowie trwały już przygotowania do uroczystości na Cmentarzu Obrońców Lwowa. Ekshumacji szczątków Nieznanego Żołnierza dokonano 29 października, w obecności specjalnie powołanej Komisji. O godz. 14 kordon policji otoczył cmentarz, by nie wpuszczać nikogo z zewnątrz. Wokół nekropolii zgromadziły się tłumy mieszkańców miasta⁶⁶. Symboliczną matką Nieznanego Żołnierza została Jadwiga Zarugiewiczowa⁶⁷. Jej syn Konstanty Zarugiewicz, 19-letni student Politechniki Lwowskiej poległ 17 sierpnia 1920 roku w bitwie pod Zadwórzem. Zarugiewiczowa dokonała wyboru wskazując intuicyjnie jedną z trzech trumien bezimiennych żołnierzy. Po lekarskich oględzinach zwłok, zniszczoną trumnę z prochami złożono do tzw. żołnierki - trumny sosnowej, a tę z kolei do wielkiej dębowej wypełnionej metalową powłoką. Po zalutowaniu i zaplombowaniu, przeniesiono ją na stopnie przed nową kaplicę Obrońców Lwowa i ustawiono na katafalku. Wystawiono jednocześnie wartę honorową. Następnego dnia lwowianie oddawali na cmentarzu hołd Nieznanemu Żołnierzowi. O godz. 15 trumnę bezimiennego bohatera uroczysto przewieziono na armatniej lawecie do Bazyliki Archikatedralnej w asyście wojska, tysięcy mieszkańców miasta, wśród odświętnej, imponującej dekoracji ulic i domów⁶⁸. Jednocześnie „Gazeta Lwowska” informowała o zarządzeniu premiera Władysława Grabskiego, aby 2 listopada w całym państwie punktualnie o godz. 13 nastąpiła minuta ciszy, by w ten sposób oddać cześć

⁶² H. Ostrowska-Grabska, *Bric à brac 1848-1939*, Warszawa 1978, s. 288.

⁶³ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 127.

⁶⁴ *Polska poległym swoim obrońcom*, pod red. W. Dunin-Wąsowicza, op. cit., s. 31.

⁶⁵ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 132.

⁶⁶ S.S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1990, s. 254.

⁶⁷ Pochodziła z rodziny polskich Ormian, primo voto Karczevska, córka Petroneli z Bohosiewiczów i Mikołaja Karczewskiego, żona Andrzeja Zarugiewicza, lwowskiego bankowca, „Kurier Galicyjski”, I. Matusz-Tokarczyk, *Zarugiewiczze, Iwano-Frankowski* 2010, nr 18, s. 19; W roku 2011 odsłonięto na placu Piłsudskiego w Warszawie, naprzeciw Grobu Nieznanego Żołnierza tablicę upamiętniającą Jadwigę i Konstantego Zarugiewiczów, M. Agopsowicz, A. Artwich, B. Stopka, A.A. Zięba, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 108.

⁶⁸ W. Mazanowska, *Geneza symbolu Nieznanego Żołnierza i przewiezienie zwłok ze Lwowa do Warszawy*, w: *W obronie Lwowa i Wschodnich Kresów: polegli od 1-go listopada 1918 do 30-go czerwca 1919 r.*, Lwów 1926, s. 194.

pamięci Nieznanego Żołnierza⁶⁹. Po odprawieniu uroczystych mszy żałobnych, 1 listopada przewieziono Nieznanego Żołnierza specjalnym pociągiem do Warszawy w eskorcie 54-osobowej delegacji, na czele z gen. Walerym Mariańskim⁷⁰.

Pociąg przybył do stolicy 2 listopada punktualnie o godz. 6 rano. Gen. Władysław Sikorski powitał przybyłych krótkim przemówieniem: *Oddając hołd w imieniu armii zwłokom bezimiennego Bohatera, jako symbolu ofiarnej walki o niepodległość, a następnie o nienaruszalność i potęgę Rzeczypospolitej Polskiej, delegacji patriotycznej ziemi lwowskiej składam gorące żołnierskie życzenia z powodu sprawiedliwego wyroku losu, który wyznaczył sławne i od wieków nasiąkłe krwią polską pobojuwisko*⁷¹. Razem z ministrem spraw wojskowych honory oddała kompania 36 pułku piechoty ze sztandarem, a także organizacje wojskowe, sportowe i cechowe, po czym kondukt żałobny ruszył z Dworca Głównego do katedry św. Jana. Trumna bezimiennego bohatera znajdowała się na łożu działowym zaprzężonym w sześć białych koni, ozdobionym wstęgami i zielenią⁷². Na trasie marszu uczestnikom towarzyszyły tłumy mieszkańców Warszawy. Mszę św. odprawiono o godz. 11, potem nastąpił przemarsz na plac Saski w asyście najwyższych dostojników państwowych, z prezydentem Stanisławem Wojciechowskim na czele. O godz. 13 szczątki bezimiennego bohatera złożono uroczysto pod arkadami Pałacu Saskiego wraz z 14 urnami z ziemią z pobojuwisk, które brały udział we wspomnianym losowaniu oraz aktem erekcyjnym. Pojedynczy strzał armatni dał sygnał do zapowiedzianej minuty ciszy,

Il. 8. *Cmentarz Obrońców Lwowa, płyta w miejscu grobu Nieznanego Żołnierza, pochowanego w Warszawie 2 listopada 1925 r., Lwów 2013.*

⁶⁹ „Gazeta Lwowska” (dalej „GL”), Lwów 1925, nr 250, s. 1, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Uniwersytet Jagielloński, www.jbc.bj.uj.edu.pl

⁷⁰ S.S. Niciejca, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, op. cit., s. 257. Na miejscu skąd zabrano zwłoki położono pamiątkową płytę z piaszkowca, 2 listopada 1937 r. zamienioną na marmurową wg projektu Kazimierza Sokalskiego. W lewym górnym rogu umieszczono płaskorzeźbę Orderu Virtuti Militari, w prawym dolnym Krzyża Niepodległości, zaś w środku napis: *Zwłoki zabrano dnia 29 października 1925 r. i uroczysto przewieziono w dniach 30-31 października i 1 listopada do Warszawy, gdzie pochowano w mogile na placu Marsz. Józefa Piłsudskiego, dawniej Saskim, jako zwłoki Nieznanego Żołnierza*. Po II wojnie światowej płytę skradziono, a miejsce rozjeżdżono gąsienicami czołgów, *ibidem*, s. 257-258; *Przewodnik po Cmentarzu Obrońców Lwowa*, Lwów 1939, www.lwow.home.pl/orleta/orleta39.html. Zrekonstruowaną przedstawia Il. 8.

⁷¹ „GL”, Lwów 1925, nr 254, s. 2, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Uniwersytet Jagielloński, www.jbc.bj.uj.edu.pl

⁷² „GL”, Lwów 1925, nr 253, s. 1, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Uniwersytet Jagielloński, www.jbc.bj.uj.edu.pl

jaką uhonorowano Nieznanego Żołnierza w całym kraju. „Polska Zbrojna”, która szczegółowo relacjonowała przygotowania i przebieg uroczystości, odnotowała że po salwach honorowych i złożeniu wieńców, mauzoleum do późnej nocy było odwiedzane przez mieszkańców stolicy. Gazeta pisała: *Wieczorem zapalono jeszcze dwie, z obu stron grobu wiszące u stropu arkady lampy, których błękitne światło utrzymywało całe mauzoleum w przedziwnie mistycznym nastroju. Wartę honorową zaciągnął 36 pp.*⁷³.

Powstały w ten sposób Grób Nieznanego Żołnierza stał się szczególnym miejscem pamięci narodowej oraz czci oddawanej poległym przez delegacje krajowe i zagraniczne. Utrwalony w następnych latach obyczaj odwiedzania pomnika przez ludzi przed podjęciem ważnej decyzji życiowej świadczy również o wyjątkowym szacunku wobec tego mauzoleum, jakim obdarzali go obywatele odrodzonej Polski⁷⁴.

ZBIORY

W Muzeum Narodowym w Kielcach, w Dziale Historii znajduje się *Album z uroczystości sprowadzenia zwłok i Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie*⁷⁵. Obiekt jest częścią daru Krzysztofa Durleja (przekazany w 2011), składa się z 15 kart pocztowych ujętych miękkimi okładkami ze spiętym i podklejonym brzegiem. Na okładce frontowej treść ujęta bordiurą o motywach geometrycznych: *ALBUM Z UROCZYŚCÍ SPROWADZENIA ZWŁOK I GROBU NIEZNANEGO ŻOŁNIERZA W WARSZAWIE*. Poniżej: *NAKLADEM „POLSKIEGO TOWARZYSTWA OPIEKI NAD GROBAMI BOHATERÓW” W WARSZAWIE, NA CEL TEGOŻ TOWARZYSTWA*, zaś na okładce tylnej, pośrodku: *...odbito w Zakładach Graficznych Drukarni i Księgarni św. Wojciecha T. z o. p. w Poznaniu*. Wewnętrzne strony okładek bez treści. Karty zawierają drukowane podpisy pod reprodukcją, cytowane niżej w opisie. Na odwrocie każdej pocztówki, w lewym górnym rogu: *Na cele opieki nad grobami Bohaterów*, zaś w lewym dolnym: *Nakł. Pol. Tow. Opieki nad Grobami Bohaterów w Warszawie*. Pośrodku, w ujęciu pionowym: *Prawo reprodukcji zastrzeżone*. Poniżej sygnatura z treścią *Rotograwiura Drukarni św. Wojciecha w Poznaniu*, pośrodku litery: *K ŚW. Z* prawej strony miejsce na dane adresata. Karty nie posiadają żadnych odręcznych adnotacji, wymiary wszystkich są tożsame z wymiarem albumu. Charakterystykę ich wizerunków przedstawiają opisy:

MNKi/H/5706/1. *Zwłoki Nieznanego Żołnierza w Bazylice Katedralnej we Lwowie*. Widok sarkofagu, ustawionego w nawie głównej na pięciokondygnacyjnym katafalku przykrytym suknem amarantowym⁷⁶. U dołu wieńce z szarfami, po bokach wysokie świeczniki. Drugą kondygnację otacza szereg karabinów, kolejną rząd szabel z chorągwiakami oraz zbrojami husarskimi ze skrzydłami na bębnach. Ponad nimi świece, zaś w części najwyższej Orzeł Biały. Katafalk wieńczy trumna Nieznanego Żołnierza z widocznym orłem na tarczy amazonek, wsparta w narożach czterema orłami na kulistych podporach. Autorem projektu katafalku był artysta malarz prof. Zygmunt Rozwadowski⁷⁷.

⁷³ „Polska Zbrojna”, Warszawa 1925, nr 302, s. 4. Centralna Biblioteka Wojskowa, www.polskazbrojna.cbw.pl

⁷⁴ W 1932 roku w krypcie Grobu złożono również urnę z prochami polskich zesańców z Syberii, W. Strzałkowski, *Grób Nieznanego Żołnierza*, Warszawa 1990, s. 43.

⁷⁵ Polska, Poznań, Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów w Warszawie, Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha w Poznaniu 1926-1939, papier, druk, 9,5x15 cm, nr inw. MNKi/H/5706/1-15.

⁷⁶ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 138-139.

⁷⁷ W. Lisowski, *Żołnierz Nieznany*, op. cit., s. 19.

MNKi/H/5706/2. *Widok kaplicy Orłąt we Lwowie ze zwłokami Nieznanego Żołnierza*. Na pierwszym planie schody prowadzące do kaplicy Obrońców Lwowa⁷⁸. Po bokach niewysokie drzewa, z prawej w głębi drewniana konstrukcja z desek (budowa katakumb). Na schodach ludzie zmierzający do kaplicy, część patrzy w stronę fotografa. Na stopniach przed kaplicą katafalk w barwach narodowych⁷⁹ zwieńczony trumną Nieznanego Żołnierza. Po bokach żołnierze w podwójnej warcie honorowej. W tle wysokie drzewa.

MNKi/H/5706/3. *Katafalk ze zwłokami Nieznanego Żołnierza w sali Recepcyjnej Dworca Lwowskiego*. Pierwszy plan zajmują schody, w części centralnej wyłożone dywanem. Na stopniach karabiny z bagnetami - ustawione w kozioł. Ściany obite białą draperią, ozdobione girlandami zieleni wieńczone ryngrafem rycerskim z Matką Boską. U szczytu schodów katafalk z trumną Nieznanego Żołnierza. U jego stóp wieńce i herb Lwowa⁸⁰. Po bokach żołnierze pełniący wartę honorową.

MNKi/H/5706/4. *Katafalk ze zwłokami Nieznanego Żołnierza w Katedrze Warszawskiej*. Sarkofag w nawie głównej przykryty szkarłatnym atlasowym sukmem z wyhaftowanym Orłem Białym⁸¹. Wokół kwiaty i wysokie płonące świece. Po bokach żołnierze warty honorowej w długich płaszczach i hełmach. W głębi ambona, z prawej prezbiterium katedry rozświetlone żyrandolem.

MNKi/H/5706/5. *Laweta ze zwłokami Nieznanego Żołnierza w kondukcje pogrzebowym w Warszawie*. Na karcie przemarsz przez plac Zamkowy po opuszczeniu katedry św. Jana. Na czele duchowieństwo z biskupami Stanisławem Gallem i Władysławem Szcześniakiem. Za nimi łoże armatnie z trumną Nieznanego Żołnierza zaprzężone w trzy pary białych koni. U węzłowia trumny wieniec ze srebrnych liści lauowych od prezydenta Rzeczypospolitej, niżej metalowy z napisem *Żołnierze - swemu koledze*⁸². Za lawetą symboliczna rodzina bezimiennego bohatera, inwalidzi, prezydent, marszałkowie Sejmu i Senatu, przedstawiciele rządu, oficerowie, weterani 1863 roku, delegacje Warszawy i Lwowa⁸³. Widoczne sztandary. Z prawej, wzdłuż zachodniej fasady Zamku Królewskiego, żołnierze stojący w dwuszeregu. Po bokach strażacy z płonącymi pochodniami⁸⁴. Perspektywę zamykają kamienice staromiejskie, w których otwarte okna z publicznością, oraz z lewej wylot ul. Świętojańskiej.

MNKi/H/5706/6. *Prezydent Rzeczypospolitej, marszałkowie Sejmu i Senatu i prezes ministrów w kondukcje pogrzebowym Nieznanego Żołnierza w Warszawie*. Pochód żałobników na Krakowskim Przedmieściu przed fasadą kościoła św. Anny. Na czele prezydent Stanisław Wojciechowski z laską w prawej dłoni i cylindrem w lewej. Za nim, w cywilnych ubraniach, od lewej marszałek Senatu - Wojciech Trąmpczyński, Sejmu

⁷⁸ Budowa ukończona w 1924 roku pod kierunkiem inż. Kazimierza Weissa, S.S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa*, op. cit., s. 84.

⁷⁹ C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 135.

⁸⁰ Ibidem, s. 142.

⁸¹ Trumnę przykryli na Dworcu Głównym w Warszawie: Stanisław Ostrowski, projektant Grobu Nieznanego Żołnierza oraz prof. Wincenty Drabik, twórca dekoracji dworca na uroczystości sprowadzenia zwłok, ibidem, s. 145.

⁸² Ibidem, s. 148.

⁸³ W. Lisowski, *Żołnierz Nieznany*, op. cit., s. 24.

⁸⁴ „GL” podawała liczbę 30 szeregowych warszawskiej straży ogniowej, asystujących przy lawecie z dworca do katedry św. Jana, „GL”, Lwów 1925, nr 253, s. 1, Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, Uniwersytet Jagielloński www.jbc.bj.uj.edu.pl; C. Skiba podaje liczbę 24 strażaków idących w pochodzie z katedry na plac Saski, w: C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 148.

II. 9. MNKi/H/5706/7.

II. 10. MNKi/H/5706/8.

- Maciej Rataj i premier - Władysław Grabski. Po ich bokach oficerowie. Wzdłuż ulicy stoją osoby cywilne, część z opaskami na lewym ramieniu. Uczestnicy pochodu mają odkryte głowy. W głębi dzwonnica kościoła św. Anny oraz nieistniejąca dziś kamienica Camponiego⁸⁵.

MNKi/H/5706/7. II. 9. *Sztandary oddają hołd zwłokom Nieznanego Żołnierza przed złożeniem Ich do grobu.* Na pierwszym planie kondukt, za trumną Nieznanego Żołnierza, w kierunku arkad Pałacu Saskiego. Sarkofag spoczywa na ramionach ośmiu podoficerów. Z lewej żołnierze w szeregu i szpaler pochylonych sztandarów. Perspektywę zamyka kolumnada udekorowana wieńcami i orłami na tarczach amazonek. W głębi drzewa Ogrodu Saskiego.

MNKi/H/5706/8. II. 10. *Płyta na grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie, z szarego piaskowca z napisem: TU LEŻY ŻOŁNIERZ POLSKI POLEGŁY ZA OJCZYZNĘ*⁸⁶. Na jej szczycie wieniec laurowy. U węzłowi znicz na wieczny ogień podtrzymywany płaskorzeźbami w kształcie przenikających się skrzydeł aniołów. Wokół wieńce⁸⁷. W tle

⁸⁵ Zniszczona w 1944 roku, rozebrana w związku z budową trasy W-Z.

⁸⁶ Płyta wykonana wg projektu prof. Ludwika Gardowskiego przy współpracy z Haliną Ostrowską. W.J. Wysocki, *Grób Nieznanego Żołnierza - Panteon chwały oręża polskiego i Oltarz Ojczyzny, w: Dzieje oręża polskiego na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza zapisane*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2000, s. 15.

⁸⁷ Zgodnie z ówczesnym zwyczajem wieńce składane były wokół płyty. 2 listopada 1925 roku zostały złożone w pierwszej kolejności od Prezydenta Rzeczypospolitej, Sejmu, Senatu oraz przedstawicieli

Il. 11. MNKi/H/5706/9.

fragmenty metalowych, ozdobnych krat, umieszczonych między arkadami zamykającymi Grób od strony Ogrodu Saskiego oraz dolna część jednej z czterech ówczesnych tablic granitowych z nazwami miejsc walk żołnierzy polskich w czasie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej⁸⁸. Widoczne napisy NASTASÓW/ POD TARNOPOLEM/ 31 VII - 6 VIII 1920/ RADZYMIN/ OSSÓW/ 13-15 VIII 1920. Przed tablicą jeden z czterech dodatkowych zniczy (znajdowały się przed każdą z tablic i płonęły w dniu świąt narodowych) o formie identycznej jak znicz wiecznego ognia.

MNKi/H/5706/9. Il. 11. *Widok grobowca Nieznanego Żołnierza*. Ujęcie płyty od strony placu Saskiego. Widoczny wyraźny i zamierzony przez twórcę mauzoleum kontrast między szarością płyty, a czernią granitowej posadzki. U węzłowia płyty płonie wieczny ogień⁸⁹. W tle ozdobna krata środkowa, zwieńczona orłem oraz dobrze widoczne dwie tablice granitowe na wewnętrznej stronie arkad z umieszczonymi przed nimi zniczami.

Tablica z lewej strony 1914 - 1918/ LASKI - ANIELIN/ 21 - 24 X 1914/ MOŁOTKÓW/ 29 X 1914/ KRZYWOPŁOTY/ 14 XI 1914/ ŁOWCZÓWEK/ 24 XII 1914/ ARRAS/ 9 V 1915/ KONARY/ 16 - 22 V 1915/ PAKOŚLAW 19 - 20 V 1915/ ROKITNA/ 13 VI 1915/ TARŁÓW/ 30 VI - 2 VII 1915/ KOŚCIUCHNÓWKA/ 4 IX 1915 i 4 - 6 VII 1916.

misji zagranicznych i ambasad, C. Skiba, *Pomniki...*, op. cit., s. 151, W. Lisowski, *Żołnierz Nieznany*, op. cit., s. 25.

⁸⁸ Pierwotnie planowano, by na czterech tablicach umieścić dzieje chwały polskiego oręża w taki sposób, aby pierwsza z nich dokumentowała pola walki z lat 972-1768, druga: 1768-1863, trzecia: 1914-1918, czwarta: 1918-1920. Ostatecznie wybrano wersję, w której na tablicach znalazły się bitwy z lat 1914-1920, W.J. Wysocki, *Grób...*, op. cit., s. 14.

⁸⁹ W zamierzeniu Stanisława Ostrowskiego, który dużą wagę przykładał do oświetlenia pomnika, płomień miał oświetlać płytę i odbijać się od polerowanej czarnej posadzki, J. Hübner-Wojciechowska, *Grób...*, op. cit., s. 72; H. Ostrowska-Grabska, *Bric...*, op. cit., s. 289.

Tablica z prawej: 1918 - 1920/ LWÓW/ LISTOPAD 1918 - MARZEC 1919/ LIDA/ 16 IV 1919 i 28 IX 1920/ WILNO/ 19 IV 1919 i 9 X 1920/ DYNABURG/ 3 I 1920/ KIJÓW/ 7 V - 11 VI 1920/ BORODZIANKA/ 11 - 13 VI 1920/ CHORUPAŃ/ POD DUBNEM/ 19 VII 1920/ NASTASÓW/ POD TARNOPOLEM/ 31 VII - 6 VIII 1920/ RADZYMIN/ OSSÓW/ 13 - 15 VIII 1920.

MNKi/H/5706/10. *Widok grobowca Nieznanego Żołnierza*. Płyta w dużej mierze pokrywająca się z opisem wcześniejszym. Widoczny wieniec przed płytą oraz sklepienie arkady centralnej z wyrzeźbionym na niej złotym wieńcem chwaty.

MNKi/H/5706/11. Il. 12. *Widok grobowca Nieznanego Żołnierza z pomnikiem księcia J. Poniatowskiego*. Na pierwszym planie pomnik konny księcia, stojący na cokole na osi środkowej arkady. W tle udekorowana kolumnada pałacu iluminowanego ogniem dwóch urn - zniczy z brązu, ustawionych przed Grobem na wysokich cokołach (pozostałe dwie znajdowały się od strony Ogrodu Saskiego, zob. opis do MNKi/H/5706/14). W głębi arkad ozdobne kraty z wpisaniem w okrąg Orderem Virtuti Militari (z lewej) oraz Krzyżem Walecznych (z prawej)⁹⁰. W tle drzewa Ogrodu Saskiego.

MNKi/H/5706/12. *Wieczny znicz palący się przy grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie*. Na pierwszym planie znicz wiecznego ognia, na którym dobrze widoczne czarne anioły z rękami złożonymi na piersiach, podtrzymujące czaszę przenikającymi się złotymi skrzydłami⁹¹. Przed nim płyta, z ułożonymi po bokach wieńcami. W głębi, na wewnętrznej stronie arkady, jedna z czterech płyt granitowych z nazwami pól bitewnych: 1914 - 1918/ KRECHOWICE/ 24 VII 1917/ BOBRUJSK/ 2 II - 11 III 1918/ KANIÓW/ 11 V 1918/ MURMAŃ/ 1918/ SYBERJA/ 1918 - 1920/ KUBAŃ-ODESSA/ 1918 - 1919/ ST. HILAIRE LE GD. / KOŁO REIMS/ 25 VII 1918/ +/ WIELKOPOLSKIE/ I GÓRNOŚLĄSKIE⁹². Perspektywę zamyka płonący znicz - urna przed arkadami. W tle fragment skrzydła północnego Pałacu Saskiego.

MNKi/H/5706/13. *Straż przy grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie*. Karta dokumentuje wnętrze arkad. Pierwszy plan zajmuje żołnierz piechoty pełniący wartę honorową. Stoi na baczność ubrany w płaszcz do kolan, na głowie hełm, nogi od kostki do kolan w płóciennych owijaczach, na stopach sznurowane trzewiki żołnierskie. Karabin na lewym ramieniu. Za nim niska, ozdobna metalowa poręcz i wieńce wokół płyty. W głębi płonący wieczny ogień oraz jedna z granitowych tablic z nazwami pól bitewnych.

MNKi/H/5706/14. Il. 13. *Tło grobu Nieznanego Żołnierza widziane od strony ogrodu Saskiego w Warszawie*. Dobrze widoczne urny - znicze z brązu ustawione na smukłych, wysokich cokołach połączonych z arkadami grubym łańcuchem. Na urnach grawerowany fryz z wizerunkiem korowodu postaci kobiecych w udrapowanych szatach i z opuszczonymi pochodniami. Przestrzeń między cokołami i kratami zamykającymi arkady wypełniona leżącymi wieńcami. Widoczna centralna krata arkad zwieńczona

⁹⁰ W zamierzeniu twórcy mauzoleum lekkość krat zamykających przestrzeń od placu i ogrodu stanowiła równowagę dla mocnego zamknięcia arkad od wewnątrz w postaci dwóch panoplii na ścianach bocznych, które nie są widoczne na żadnym z omawianych wizerunków, H. Ostrowska-Grabska, *Bric...*, op. cit., s. 289.

⁹¹ J. Hübner-Wojciechowska, *Grób...*, op. cit., s. 72.

⁹² Tekst czwartej tablicy brzmiał: 1918-1920/ BORKOWO/ POD NASIELSKIEM/ 14-15 VIII 1920 / SARNOWA GÓRA/ POD CIECHANOWEM/ 16-20 VIII 1920/ PRZESNYSZ/ 21-22 VIII 1920/ KOMARÓW/ HRUBIESZÓW/ 30 VIII-1 IX 1920/ KOBRYŃ/ 14-15 IX 1920/ DYTATYŃ/ 16 IX 1920/ BRZOSTOWICE/ 20 IX 1920/ GRODNO/ OBUCHOWO/ 2-25 IX 1920/ KRWAJY BÓR/ POD PAPIERNIĄ/ 27-28 IX 1920.

Il. 13. MNKi/H/5706/14.

orłem, oraz kolejna z prawej z Orderem Virtuti Militari. Na filarze zewnętrznym centralnej arkady tablica z piaskowca z motywem miecza - krzyża oraz stylizowanymi skrzydłami husarskimi (tablice umieszczono po dwie na każdej z zewnętrznych ścian arkad i znajdują się tam do dziś, jako jedyne elementy pierwotnego wystroju Grobu Nieznanego Żołnierza w zachowanym kształcie i miejscu). Perspektywę zamyka fragment północnego skrzydła Pałacu Saskiego.

Il. 14. MNKi/H/5706/15.

MNKi/H/5706/15. Il. 14. *Delegacje weteranów 1863 roku na pogrzebie Nieznanego Żołnierza w Warszawie.* Na pierwszym planie powstańcy styczniowi w podeszłym wieku, ubrani w mundury Wojska Polskiego, na głowach rogatywki. Wszyscy patrzą w stronę obiektywu. Jeden z weteranów trzyma zwinięty sztandar. W tle udekorowana kolumnada Pałacu Saskiego.

Pałac Saski został wysadzony przez Niemców w grudniu 1944 roku. Przetrwały trzy arkady centralne od strony placu i dwie od ogrodu. Zabezpieczone i częściowo odbu-

dowane, stały się wyjątkowym pomnikiem dzięki projektowi Zygmunta Stępińskiego⁹³. W swej nowej architektonicznej formie Grób Nieznanego Żołnierza otrzymał kolejny wymiar - symbolu męczeństwa Polaków i zniszczenia stolicy państwa⁹⁴.

W związku z 100. rocznicą rozpoczęcia I wojny światowej warto zwrócić uwagę na opisane muzealia dokumentujące zabytki znajdujące się w przestrzeni publicznej, a przywołujące pamięć o poległych, szczególnie tych bezimiennych, których mogiły stały się narodowymi symbolami. Płyta Nieznanego Żołnierza na Cmentarzu Wojsk Polskich 1863-1921 w Kielcach, podobnie jak tego typu tablice i pomniki w innych miastach, pozostaje świadkiem czci składanej walczącym. W skali całego kraju jest takim miejscem z pewnością mauzoleum w Warszawie. Przed zbliżającą się 100. rocznicą odzyskania niepodległości, jaką będziemy obchodzić w 2018 roku, warto również wesprzeć ideę rekonstrukcji Pałacu Saskiego i odbudowy tym samym istotnego elementu dziedzictwa kulturowego, tym bardziej w kontekście przywrócenia pierwotnego kształtu Grobu Nieznanego Żołnierza, najważniejszego pomnika pamięci i tożsamości narodowej⁹⁵.

Paweł Grzesik

⁹³ Z. Stępiński, *Gawędy warszawskiego architekta*, Warszawa 1984, s. 8-9; E. Szwankowski, *Ulice i place Warszawy*, Warszawa 1970, s. 269. Nowe kraty od strony ogrodu zaprojektował artysta plastyk Henryk Grunwald, w: W. Strzałkowski, *Grób...*, op. cit., s. 47.

⁹⁴ W. Lisowski, *Żołnierz Nieznany*, op. cit., s. 34; M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 2004, s. 377.

⁹⁵ Obecnie towarzystwa społeczne jak Stowarzyszenie „Saski 2018”, wspierane przez varsavianistów, ludzi nauki i kultury, postulują odbudowę Pałacu Saskiego. Pałac zostałby oddany społeczeństwu, w kształcie sprzed wybuchu II wojny światowej, na 100. rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości w 2018 roku.

TOMBS OF THE UNKNOWN SOLDIER IN KIELCE AND WARSAW
IN THE LIGHT OF ARCHIVES AND COLLECTIONS
OF THE NATIONAL MUSEUM IN KIELCE

The paper was inspired by the collections of National Museum in Kielce. Its content is divided into two parts, each of which presents a historical outline and describes museum exhibits documenting the tombs of the Unknown Soldier in Kielce and Warsaw.

The idea of commemorating the Unknown Soldier was born in France, and originated from the tragic experiences of the World War I. In Poland, revived after 123-year-long Period of Partitions, it assumed unusual proportions. In many towns citizens spontaneously began to revere the memory of the Unknowns by laying stone tablets in their honour. The first such tablet appeared on December 2, 1924 in Warsaw, giving rise to a series of similar events in dozens of other Polish cities.

In April 1925, in front of the Town Hall in Kielce's Market Square a stone tablet saying: "TO THE UNKNOWN SOLDIER/KIELCE, APRIL 12, 1925" was laid. Within subsequent years the place saw a lot of patriotic demonstrations and celebrations. In November 1934 the tablet was moved to the cemetery, where it still remains. In its former site another plaque was unveiled, dedicated to the fallen soldiers of Kielce regiments. For the citizens the plaque was a symbolic tomb of the Unknown Soldier. It was probably destroyed by the Nazis when they entered Kielce in September 1939.

On January 24, 1925, the Council of Ministers decided to erect a tomb of the Unknown Soldiers – designed by Stanisław Ostrowski - within the arcade of the Saxon Palace in Warsaw. The architectural setting – the Palace's colonnade and the green of the adjacent Saxon Garden – made a dignified composition, and the impressive capital square raised the rank of this unusual symbol of national memory. On October 29, 1925, the coffin of the Unknown Soldier was exhumed at the Cemetery of the Defenders of Lwów. After celebrations in Lwów, the coffin of the anonymous hero was transported to Warsaw on a special train and buried with full state and military honours, on November 2.

In December 1944, after the Warsaw Uprising, the Saxon Palace was completely demolished by the Germans. Only three central arcades facing the square and two facing the garden were preserved. In its new architectural form, designed by Zygmunt Stępiński, the Tomb of the Unknown Soldier symbolizes martyrdom of the Poles and destruction of the Polish capital.

With the approaching 100th anniversary of the outbreak of World War I, museum collections and exhibits commemorating the fallen soldiers, especially the unknown ones, are worth paying attention to. Also the idea of reconstruction of the Saxon Palace and rebuilding an important element of our cultural heritage deserves support, especially in the context of restoring the original form of the Tomb of the Unknown Soldier – this monument of national memory and identity.

Paweł Grzesik